

De vreemde vrijheid

LAURENS TEN KATE

De vreemde vrijheid

*Nieuwe betekenissen van
vrijzinnigheid en humanisme
in de 21ste eeuw*

SJIBBOLET ▸ AMSTERDAM ▸ MMXVI

Deze uitgave is mede tot stand gekomen met financiële steun van de Stichting Stimulering Vrijzinnig Gedachtegoed (ssvg) en de Vrijzinnig Religieuze Stichting Seniorenhuisvesting 'Zuid-Veluwe' (vrssh).

© 2016 L. ten Kate, Utrecht
p/a Uitgeverij Sjobbolet, Amsterdam

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced
without the written permission of the publisher*

Auteursfoto, pagina 68
Corbino

Boekverzorging
René van der Vooren, Amsterdam

ISBN 978 94 9111 029 0 | NUR 730,700

Inhoud

- I OPENING: ASOCIALE ASCESE 9
- II DE VRIJZINNIGE CONDITIE 15
- De vraag van de vrijzinnigheid, de vraag
van het humanisme 15
 - Leven op een planetaire schaal 21
 - De vrijzinnige conditie en de axiale wending 22
 - Axiale religies 24
 - De geboorte van de politiek 26
 - De wereld als kloof en kans 27
 - Van zin naar vrijheid 30
- III WAAROM IS VRIJHEID VREEMD? 33
- Voorbij de negatieve en positieve vrijheid 33
 - Verbeelding, schepping, wereld: de betekenis
van ‘social imaginaries’ 35
 - Handelen en gehandeld worden... 36
 - Een liedje dat de hemel opent 38
 - De kameel, de leeuw en het kind – terug naar
het begin (1): Nietzsche 42
 - Serviliteit en soevereiniteit – terug naar
het begin (2): Bataille 49

Dankwoord 57

Noten 61

Over de auteur 69

*Voor H—
de heilige, de vreemde, de stralende*

Opening: asociale ascese

In 1954 houdt de Franse schrijver en denker Albert Camus een lezing in de remonstrantse kerk van Den Haag. Het vrijzinnige heiligdom was afgehuurd door de jubilerende Vereniging van Haagse Boekhandels, en het zat vol, voller dan tijdens de meeste kerkdiensten. De lezing, die naar de titel ‘De kunstenaar en zijn tijd’ luistert, kent een fascinerende geschiedenis. Lang was zij vergeten, de tekst werd in Camus’ nalatenschap nooit teruggevonden. Totdat de Haagse boekwinkels hun volgende halve eeuwfeest vierden, in 2004: in het stof van de archieven werd plots een kopie van Camus’ verhaal teruggevonden, die vervolgens in het literair tijdschrift *Raster* in vertaling werd gepubliceerd.¹

Schrijvers, filosofen, kunstenaars en journalisten luisterden in 1954 naar een ernstig, in het Frans gehouden verhaal van een *enfant terrible*: Camus was de vreemde eend in de bijt van het dan modieuze existentialisme. Zijn boek *L’homme révolté* (1951) was in het lijfblad van de existentialisten, *Les temps modernes*, afgekraakt, en de aanvallen van Sartre op Camus’ denken waren vernietigend. Camus’ betoog diagnosticeert de plaats die de kunst nog kan hebben in de naoorlogse Europese maatschappijen. Maar vooral is het een geconcentreerde beschouwing over

vrijheid. In die concentratie tracht Camus zich tevens te positioneren tegenover zijn existentialistische critici. Want vrijheid is voor hem niet zozeer de vrijheid om te handelen in engagement met het ‘project’ dat we geschiedenis noemen — een geschiedenis waarin een existentialist als Sartre zich gaarne een hoofdrol toemeet. Vrijheid is voor Camus allereerst een scheppende activiteit, en dat scheppen heeft iets vreemds: het vereist betrokkenheid bij de wereld, juist door middel van onthechting.

Hoe kan de vreemde vrijheid van het scheppen mogelijk blijven tussen de politiekorpsen van zo veel ideologieën [...]?²

zo luidt de vraag die Camus opwerpt aan het begin van zijn lezing. Die vreemde vrijheid is scheppend omdat ze ‘haar eigen orde schept’, stelt Camus.³ Vrijheid is niet op voorhand geëngageerd met de bestaande orde, om die te veranderen, verbeteren. Vrijheid schept binnen die bestaande orde iets geheel nieuws en onverwachts, en daarvoor is strenge discipline en onthechting nodig. De vrijheid die Camus zoekt, is dus niet wereldvreemd, maar ze brengt het vreemde *in* de wereld. Camus raakt hier aan hetgeen in de hedendaagse kunsttheorie steeds meer een centrale gedachte is geworden, zoals in het werk van de Oostenrijkse filosoof Konrad-Paul Liessmann: de vrijheid staat voor wat de laatste het ‘asociale’ en ‘meedogenloze’ van de moderne kunst noemt.⁴ Kunst mag juist niet ‘maatschappelijk relevant’ zijn, noch economisch rendabel — een gedachte die aan

het huidige kunstbeleid uiteraard volledig vreemd is. Maar wellicht kan men de visie van de humanist Camus ook terugvoeren op die aloude raadselachtige christelijke gedachte: 'in de wereld zijn, maar niet van de wereld'.⁵ Die paradox komt terug in Camus' nogal poëtische pleidooi om vrijheid te begrijpen als een

eeuwigdurende spanning tussen schoonheid en pijn, tussen de liefde voor de mensen en de waanzin van het scheppen, de onverdraaglijke eenzaamheid en de dodelijk vermoeiende massa, de opstand en de instemming. En op die smalle hoogte [...] is iedere pas een avontuur, een extreem risico. Toch ligt in dat risico [...] de vrijheid van de kunst. Een moeizame vrijheid, die eerder lijkt op de tucht van een asceet? Zo is het.⁶

Wel, zo'n vreemde vrijheid kon in het Parijs van de jaren vijftig op heftig misprijzen rekenen. De 'politie-korpsen' waarover Camus spreekt, zijn zeker ook die van de existentialistische beweging zelf. Zowel op de onthechte kunst als tegen de onthechte filosofie zijn de pijlen gericht.

De ideologieën waarnaar Camus verwijst als hij de vraag stelt naar 'die vreemde vrijheid van het scheppen' zijn intussen verdwenen of minstens in een transformatie beland. De Koude Oorlog leidend tot een IJzeren Gordijn tussen ideologieën en hun politieke belichaming in staatseconomische structuren die diametraal tegenover elkaar staan, de nog immer doordringende rol van de kerken in het sociale

leven, in elk geval in West-Europa, de daadkracht en discipline van de Wederopbouwperiode... In dat beeld zie ik de ideologische wereld van mijn ouders, gedreven door de geest van het vooruitkijken. Hun vrijheidservaring bestond erin zo weinig mogelijk over vrijheid te praten, na de repressie en terreur die hun jeugd jaren hadden gekleurd. Hun vrijheid was een negatieve vrijheid: bevrijd zijn van de absolute onvrijheid, een tere doorstart van de geschiedenis – vrijheid moest je doen, en vooral niet opnieuw tot een vraag, een probleem maken. Toch is dat precies wat Camus deed in zijn lezing.

Vandaag, meer dan zestig jaar later, is in vergelijk met de jaren vijftig een groot deel van de Europeanen vrijer dan ooit, en glimlachen we om de bekrompenheid van de jaren vijftig. Zijn we in de eenentwintigste eeuw minder ideologisch geworden? En zo ja, hoe dan? Zijn we vrijer geworden? Dat is een van de drijvende vragen in dit essay.

Ondanks het ‘einde van de Grote Verhalen’ gaat ons continent meer en meer op een fort lijken. De vrijheden van het naoorlogse Europa staan onder druk. En de vluchteling, laat staan de moslim zijn bepaald niet de schuldigen. De crisis wordt veeleer veroorzaakt doordat er één ideologie Camus’ ideologieën heeft overleefd, en intussen zelfs de volledige alleenheerschappij heeft verworven: die van de wereld als neoliberale markt waarin ieder mens ondernemer is van zijn of haar bestaan. Het zou wel eens kunnen dat het juist die neoliberale vrijheid is, die thans de leefbaarheid van de openbare ruimte, van de *res publica*, stilaan ondermijnt. Ik doel op de functionalisering,

formalisering, minimalisering en deculturalisering⁷ van de openbare ruimte, van het publieke bestel en de publieke dienstverlening — onderwijs, zorg, communicatie bijvoorbeeld — zoals deze in gang zijn gezet door een zich terugtrekkende overheid. Dat is een immens probleem, misschien wel het moeilijkste en gevaarlijkste probleem van deze tijd; voor zover het raakt aan de thematiek van de vrijheid wil ik er, verderop in dit essay (in III), iets over zeggen.

De vraag naar een andere vrijheid die Camus als ‘scheppen’ aanduidt, is actueler dan ooit. Kan zijn vraag ons mede op het spoor zetten van een vrijheidsbegrip dat niet restloos opgaat in de vrijheid van de markt? Waarom noemt Camus de vrijheid die hij zoekt een *vreemde* vrijheid? Omdat vrijheid een confrontatie is met het vreemde, in de wereld, in onszelf? Om de samenhang tussen vrijheid, vreemdheid, scheppen en de wereld verder te doordenken, ga ik in gesprek met denkers die me op dit punt beter kunnen helpen dan Camus: Friedrich Nietzsche, Georges Bataille,⁸ Hannah Arendt, Charles Taylor, Peter Sloterdijk. Maar om die samenhang te verhelderen, kan het niet alleen over vrijheid gaan; we zullen het over *zin* moeten hebben, en over het woordje *mens*.